Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Online Available at www.cmrj.in
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 5.3 ISSN No. 2456-1665

भारतातील महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक विकासात महिला स्वयंसहायता गटांची भूमिका

डॉ.प्रकाश तुकाराम शिंदे
संशोधन मार्गदर्शक,
महात्मा ज्योतिबा फुले समाजकार्य महाविद्यालय
जालना

तुकाराम बाबासाहेब पिठोरे
पीएचडी संशोधक विद्यार्थी,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा
विद्यापीठ, औरंगाबाद, महाराष्ट्र

प्रस्तावना:

स्वरोजगारांच्या क्षेत्रात स्वयंसहायता गट महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत. पायाभूत सुविधा विकास, विपणन आणि तंत्रज्ञान, सदस्यांमधील आत्मविश्वास, कौटुंबिक हिंसाचारातील बदल, वारंवार बाहेरील लोकांशी संवाद, सदस्यांच्या बचत पद्धतीत बदल, दरमहा संचयी बचत, राजकारणात सहभाग साध्य करणे ह्या गोष्टी देखील स्वयंसहायता गटांमुळे साध्य झाल्या आहेत. सामाजिक समरसता आणणे, सामाजिक न्याय मिळवणे, सामुदायिक कृतीत सहभाग घेणे ही स्वयं सहायता गटांची मुल्ये आहेत. बचत गटातील सहभागामुळे आर्थिक गतिशीलता निर्माण झाली आह. काही यशस्वी गटांनुसार सदस्यांच्या जीवनाच्या गुणवत्तेत सुधारणा झाली आहे. एकंदरीत स्वयं सहायता गटांमुळे अनेक कुटुंबांना त्यांच्या मूलभूत गरजा पूर्वीपेक्षा चांगल्या प्रकारे पूर्ण करता आल्या. स्वयं सहायता गटांच्या अंमलबजावणीमुळे ग्रामीण भागातील गरीबांसाठी स्वयंरोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या आहेत. या कार्यक्रमामुळे अनेक सदस्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यास मदत झाली. नंतर बचत गटात सामील झाल्याने महिला देखील आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या सक्षम होत आहेत.

सामान्यत: स्वयं सहायता गटांची रचना ग्रामीण भारतात केली जाते. यात एका विशिष्ट ठिकाणच्या 15 ते 20 व्यक्तींचा समावेश असतो. सारखी सामाजिक आर्थिक परिस्थिती असलेले सदस्य गटाद्वारे एकत्र येतात. यात विविध मेळावे बैठका घेऊन विकासाभिमुख चर्चा केली जाते. सदस्यांच्या विकासासाठी दायित्व हा बचत गटांच्या विकासाचा महत्वाचा घटक आहे. यासाठी व्यक्तींना त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय विरोधाभास विसरून एकता नर्माण करावी लागते.

शेतकऱ्यांना त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यास मदत करणाऱ्या शेती किंवा बिगरशेती संस्थांची आवश्यकता असते. मात्र अशा गरजा पूर्ण करण्यासाठी ते ज्या जवळच्या संस्था आणि व्यक्तींशी संपर्क साधतात ते सहसा सावकार असतात. अनेकदा खासगी सावकारांचे व्याजाचे दर जास्त असल्याने शेतकरी कर्जाची परतफेड करू शकत नाहीत. त्यातच सावकाराने तगादा लावल्याने कर्जबाजारी झालेले अनेक शेतकरी आत्मत्या करतात. मात्र समान ध्येय ठेऊन एकत्र येत बचत गट स्थापन केलेल्या अनेक शेतकऱ्यांना भारतात दिलासा देखील मिळाला आहे. शिवाय बचत गटांच्या माध्यमातून महिलंचा देखील विकास झालेला आहे.

स्वयंसहायता गट भारतात इतके महत्त्वाचे का आहेत?

1. दारिद्र्य निर्मुलनासाठी
2. रोजगाराच्या संधी वाढवण्यासाठी
3. आर्थिक विकासाला गती देण्यासाठी
4. समाजात दर्जा वाढवण्यासाठी
5. उत्पन्न निर्माण करणाऱ्या उपक्रमांना प्रोत्साहन देण्यासाठी

एक सूक्ष्म-वित्त संस्था म्हणून बचत गट सदस्यांना कर्ज प्रदान करण्यास सक्षम असावे. तसेच सभासदांनी कर्ज घेतलेले पैसे वेळेत व्याजासह परत करावेत अशी अपेक्षा आहे. व्याज जेणेकरून इतर सदस्यांनाही फायदा होईल. बचत गटालान सर्व खाती आणि लेखापुस्तके पारदर्शकता ठेवण्यासाठी अद्ययावत ठेवावी लागतात. चांगली खाती संस्थेची सद्भावना प्रतिबिंबित करतात आणि तिची विश्वासार्हता सुनिश्चित करतात. ठेवलेल्या नोंदी केवळ संदर्भ मूल्याच्याच नाहीत तर भविष्यातील नियोजन आणि निर्णय घेण्यासाठीही उपयुक्त असतात.

बचत गटात सदस्याभिमुख कृती पध्दती संकल्पना अंमलात आणल्या जातात. सदस्यांनी शिफारस केली आणि मागणी केली तर कर्ज दिले जाते. यातील बहुतांश कार्यक्रम सामाजिक आणि आर्थिक आणि अगदी सांस्कृतिक स्वरूपाचे असतात. बचत गटांना प्रोत्साहन देणारे विकास प्रकल्प, शैक्षणिक उपक्रम देखील बचत गट राबवत असतात. उत्पन्न-निर्मिती, शेतीबाह्य उपक्रम, श्रम-केंद्रित क्रियाकलाप, पाणलोट-संबंधित आणि सार्वजनिक बांधकाम बांधकाम उपक्रम, पिण्यासाठी पाण्याचे स्त्रोत वापरणे आणि सिंचन, आरोग्य, शिक्षण, व्यावसायिक प्रशिक्षण इत्यादी विकास कार्यक्रम बचत गट राबवत असतात.

संशोधन साहित्याचा आढावा:

सुजाता (2011) यांनी आर्थिक क्षेत्रातील बचत गटांचा काही भाग तपासण्याचा प्रयत्न केला होता. ज्यात महिला सबलीकरण आणि सामाजिक विकासाच्या मुद्द्यांशिवाय इतर कोणाकडेही लक्ष दिले नाही. महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण आणि भूतकाळ या शीर्षकाच्या परीक्षेद्वारे त्यांनी सामाजिक विकासाच्या जागा शोधण्याची श्रेणीबद्ध संधी म्हणून स्वयं सहायता गट तपासले होते. ज्याद्वारे स्त्रिया प्रत्यक्षात त्यांच्या कुटुंबातील प्रमुख नसतात मात्र त्या असायला हव्यात हे या संशोधनातून उघड झाले. या संशोधनात असे दिसून आले आहे की, बहुतांश व्यक्तींनी बचत गटांद्वारे वापरासाठी आगाऊ रक्कम घेतली होती.

Henriques, Elizabeth (2016) बचत गट हे विकास साध्य करण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण प्रणाली म्हणून निर्माण झाले आहेत. लोकांच्या नजरेत बचत गटांमुळे झालेले सामाजिक-आर्थिक बदल अभ्यासण्यात आले. स्वयं सहायता गटांचा कामाचे वय, राखीव निधी, वेतन, निराधारपणा आणि महिलांवर झालेला परिणाम देखील यात अभ्यासण्यात आला. गोव्याच्या प्रदेशात वसलेल्या स्वयंसहायता गटांमधील महिला सक्षमीकरण आणि त्याचा महिलांवर होणारा परिणाम समजून घेण्यात आला. या अभ्यासात महिलांची स्वायत्तता देखील तपासली गेली.

प्रियाकुमारी, एस अँड सीतारामन (२०१७) ग्रामीण भारत हा खरा भारत आहे, ग्रामीण विकास भारत देशाचा खरा विकास हाच महात्मा गांधींचा संदेश आहे. असाच एक उपक्रम म्हणजे सूक्ष्म वित्त संस्थांकडून ग्रामीण भागातील बचत गटांना पत उपलब्ध करून देणे. या संशोधनात महिलांच्या अस्तित्वासाठी वर्गीकरण केले गेले. बचत गटाचे प्राथमिक कर्तव्य हे सामान्य सदस्यांना मदत करणे आहे. ज्यामुळे त्यांना सामाजिक-आर्थिक समस्या सोडवण्यासाठी ऊर्जा

मिळते. नाबार्डची ग्रामीण विकासातील मध्यस्थी हे एक शक्तिशाली साधन बनले आहे. नाबार्डने सुरू केलेल्या बचत गट बँक लिंकेज कार्यक्रमामुळे ग्रामीण महिलांना आर्थिक फायदा झाला आहे. हा पेपर मुख्यत: बचत गटांच्या नोकरीभोवती केंद्रित आहे.

अन्सारी, मोहम्मद अस्लम आणि आर्या (2017) भारतातील स्वयं-सहायता गट विकास कार्य करत आहे. महिला सक्षमीकरण आणि ग्रामीण आणि शहरी गरजा पूर्ण करण्याचा योग्य मार्ग आहे. भारतातील असंख्य स्त्रिया विकासावर निर्विवादपणे विश्वास ठेवतात. मात्र महिला अजून सक्षम झालेल्या नाहीत. डेहराडून परिसरात महिला सक्षमीकरणासाठी स्वयंसहाय्यता गटांची नोकरी आणि अंमलबजावणी या संशोधनात अभ्यासण्यात आली. संशोधनासाठी उत्तराखंडमधील विकासनगर आणि सहसपूर चौकांची निवड करण्यात आली होती. बचत गटांच्या कामकाजाच्या व्यवस्थेचे अध्ययन करणे हा या संशोधनांचा उद्देश होता. बचतीची तयारी, निरुपयोगी व्यक्तींना कर्ज पोहोचवणे, आगाऊ रक्कम परत करणे आणि बल वाढीच्या संदर्भात आवश्यक आणि सहाय्यक माहिती गोळा केली केले. वय, कुटुंब, फ्रेमवर्क आणि कुटुंबातील पाल्यांची संख्या विभाग तथ्यात खंडित केली आहे. महिला सक्षमीकरण, सामाजिक संलग्नता आणि स्वयंसहाय्यता गटांच्या माध्यमातून गरिबांची सामाजिक-आर्थिक सुधारणा झाल्या.

संशोधनाचे उद्दिष्ट्ये:

भारताच्या सामाजिक आर्थिक विकासात महिला स्वयं सहायता गटाची भूमिका तपासणे.

संशोधन पद्धती:

संशोधन पद्धती संशोधनाची मांडणी दर्शवते. संशोधनाची रचना आणि संशोधनाचा नमुना यात दिलेला असतो. संशोधनासंबंधी माहिती देण्यासाठी प्रत्येक संशोधकाला संशोधन पद्धतीचा वापर करावा लागतो.

संशोधन आराखडा:

या संशोधन अभ्यासामध्ये संशोधकाने विश्लेषणासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखडा पद्धतीचा वापर केला आहे. ज्याद्वारे भारताच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासात स्वयं-सहायता गटाची भूमिका अभ्यासण्यात आली.

तथ्य संकलन:

दुय्यम तथ्य: दुय्यम तथ्य इंटरनेट, मासिके, शोधनिबंध, जर्नल्स, लेखांसाठी पुनरावलोकने इ.

भारतातील महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक विकासात महिला स्वयंसहायता गटांची भूमिका

1. बचत आणि आर्थिक निर्णय: बचत गटांच्या प्राथमिक फायद्यांपैकी एक फायदा म्हणजे बचत गटांचे सदस्यत्व म्हणजे नियमित बचत करण्याची आणि औपचारिक बचत मिळवण्याची संधी आहे. संस्था आणि सदस्य या बचतीच्या व्यवस्थापनात सहभागी होतात. जे नियमितपणे बचत करतात. त्यांची स्वत:ची बँक खाती आहेत आणि या खात्यांमध्ये रक्कम देखील जमा करतात.

2. कर्ज सुविधा मिळाल्या: बचत गटांमधील सहभागाचा परिणाम म्हणजे महिलांना कर्जे उपलब्ध झाली. आर्थिक गतिशीलता आणि बचत गटातील सहभागामुळे महिलांच्या जीवनमानात सुधारणा झाली आहे.काही यशस्वी गटांनुसार अनेक कुटुंबे सक्षम झाले. त्यांच्या मूलभूत गरजा पूर्वीपेक्षा

चांगल्या प्रकारे पूर्ण झाल्याचे देखील काही स्वयंसेवी संस्थांच्या अहवालात असे दिसून आले. महिलांनी केलेल्या कर्जाच्या परतफेडीची नोंद पुरुषांच्या तुलनेत बरी होती. आणि स्त्रिया देखील कमावलेले उत्पन्न त्यांच्या कुटुंबावर खर्च करण्याची अधिक शक्यता दिसून आली.

3. रोजगार: स्वयं सहायता गटांच्या अंमलबजावणीमुळे स्वयंरोजगार निर्माण झाला आहे. हि ग्रामीण गरिबांसाठी मोठी संधी ठरली. या कार्यक्रमाने अनेक सहभागींना मदत केली. त्यामुळे त्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारली. महिला बचत गटात सामील झाल्यानंतर आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या सक्षम आहेत हे दिसून आले.

4. घरातील निर्णय घेणे: स्वयं सहायता गटाच्या कार्यक्रमाचा सामाजिक प्रभाव देखील दिसून येत आहे. निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा वाढलेला सहभाग, विविध कार्यक्रमांबद्दल जागरूकता, वाढलेला खर्च, आरोग्य आणि विवाह कार्यक्रम हि त्याची उदाहरणे आहेत. तसेच महिला घरातील निर्णय घेण्याबरोबरच सभांमध्ये सहभागी होतात. ज्यामुळे कुटुंबात महिलांचा आदर आणि दर्जा वाढला आहे. मुलांच्या शिक्षणात सुधारणा झाली आहे.

5. सभासदांमध्ये आत्मविश्वास: गट निर्मितीमुळे महिला मधील प्रतिभा आणि नेतृत्व गुण बाहेर आला. बचत गटात सामील झाल्यानंतर सदस्यांची कुटुंबातील स्थिती सुधारली. कौटुंबिक अर्थव्यवस्थेत मदत करत त्यांनी कधीकधी इतरांनाही मदत केली. केवळ गावातच नाही कुटुंबात हि महिलांना सन्मान मिळाला.

6. सामाजिक सक्षमीकरण: सामाजिक सक्षमीकरणाचा अर्थ असा आहे की, स्त्रीला
तिच्या कुटुंबात आणि समाजात महत्त्वपूर्ण स्थान आहे आणि तिला मालमत्ता वापरण्यासाठी सक्षम करण्यासाठी विशेषाधिकार राखून ठेवला पाहिजे. यामुळे आत्म निर्भरता निर्माण झाली आहे. गरीब कुटुंबातील महिलानी आता बँकांमध्ये खाती खोलून बचत वाढवली आहे. ग्रामपंचायती, विश्वस्तांचे वेगवेगळे सरकारी मंडळ आणि सोसायटीत महिलांची स्थिती बऱ्यापैकी उंचावलेली दिसते. बचत गट कार्यक्रमाचा सामाजिक प्रभाव विस्तारला आहे.

निष्कर्ष

स्वयं सहायता गट कार्यक्रम स्पष्टपणे गरिबांच्या जीवनात मध्यवर्ती भूमिका बजावतो. ज्यामुळे अनेकांचे उत्पन्न वाढले आहे. या कार्यक्रमात सहभागी महिलांचे राहणीमान उंचावले आहे आणि अन्न सुरक्षा देखील आहे.या कार्यक्रमामुळे महिलांच्या निर्णय क्षमतेत देखील मोठा बदल झाला आहे. विशेषत: रोजगार असलेला समाजातील मोठा वर्ग बचत गट चळवळ शी जोडला गेला आहे. ज्यातून अनेकांनी विविध समस्यावर विजय मिळवला आहे. उत्पन्न वाढ, सामाजिक न्याय, आत्म निर्भरता, नेतृत्व गुण आणि निर्णय क्षमता याद्वारे महिलांचा शाश्वत विकास होत आहे.

संदर्भग्रंथ:

• Ansari, M.A. & Arya, K. (2017). "Self Help Group & Woman Empowerment: A Study on Selected SHGs in Dehardun District".

• Costin, Y. (2011). "In pursuit of growth: an insight into the experience of female entrepreneurs", International Journal of Gender and Entrepreneurship, 4(2),108-127.

• Henriques, E. (2016). "Women Empowerment: Analysis of the Role of Self-Help Groups in Empowering Rural Women in Goa", MANTHAN: Journal of Commerce and Management, 3(10).

• Iakovleva,T. Solesvik, M. and Trifilova, A. (2013). "Financial availability and government support for women entrepreneurs in transitional economies", Journal of Small Business and Enterprise Development, 20 (2), 314-340.

• Kapoor, S. (2019). "Entrepreneurship for Economic and Social Empowerment of Women: A Case Study of Self-Help Credit Program in Nithari Village, Noida, India", Australasian Accounting, Business and Finance Journal, 13(1), 123-142.

• Moon, U. (2011). "Role of Self-Help Group – Bank Linkage Model in Women Empowerment", The Journal of Sri Krishna Research & Educational Consortium, 2(6), 47-65.

• Michelle, A. H. (2019). "The Link Between Self-Esteem and Social Relationships: A Meta-Analysis of Longitudinal Studies", Journal of Personality and Social Psychology: Personality Processes and Individual Differences.

• Nandy, S. and Kumar, S. (2014). "Women Entrepreneurship in 21st Century India", Global Journal of Finance and Management, 6 (9), 967-976.

• Priyakumari, S. & Seetharaman, K. (2017). "Influence of Self Help Group in Economic Empowerment of Rural Women-A Study", Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems, 409-414.

• Sujatha, K.S. (2011). "Economic empowerment of women and beyond SHG as an organizational possibility to find social development spaces", International journal of management research, 1 (5), 317-325.

• Thipperudrappa, E. & Dhananjaya, K.B. (2018). "Influence of Self Helpgroups: An Economic Approach to women Empowerment in India".